

терористичні акти проти членів Комуністичної партії і радянської уряду, і знищили.

Як видно з наведених матеріалів, у НКВД УРСР, вочевидь, існували «обліки неблагонадійного елемента». Саме наявність компрометуючої інформації про громадян ставала причиною їх арешту, навіть якщо інформація не була достатньо перевіреною.

Одним із завдань сучасної української історичної науки є повернення із забуття імен невинно репресованих людей, не зважаючи на їх політичні погляди чи партійну приналежність. Думається, що маловивчена на сьогодні постать викладача КДУ Ш. Германа повинна зайняти своє місце в історії Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З., Рубльов О. С. Історія під пресом ідеології // Зневажає Кліо: Зб. на пошану акад. НАН України П. Т. Тронька / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: Ю. З. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – С. 3–74.
2. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Кн.1. – 422 с.; Кн.2. – 428 с.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.
4. ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.50708–фп.
5. Довгань К. Г. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.). Автореф. дис. ... канд. історичних наук. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008.
6. Заруба В. Знищення київської школи істориків М. Грушевського: За матеріалами архіву ВУАН // Сучасність. – 1996. – №5. – С.105–116.
7. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004.
8. Репресії в Україні. Бібліографічний покажчик / Упор. Є. Бабич, В. Патока. – К.: «Смолоскип», 2007. – 520 с.
9. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-і роки: Матеріали міжнарод. наук. конф., Київ, 15–16 вересня 1994 р. / НАНУ: Ін-т історії України НАНУ, Ін-т держави і права; Всеукр. та Київське т-во політ'язнів і репресованих; Редкол.: П. П. Панченко (гол.), Є. В. Пронюк (співгол.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 290 с.
10. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
11. Шевченко Л. В. Доля керівників Київського університету в 30-і рр. XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – Вип.20–21. – С.511–527.
12. Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: доля науковців // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.263–280.

References

1. Bazhan O. G., Danyljuk Ju. Z., Rubl'ov O. S. Istorija pid presom ideologii' // Znevazhena Klio: Zb. na poshanu akad. NAN Ukrainy P. T. Tron'ka / In-t istorii' Ukrainy NAN Ukrainy; Redkol.: Ju. Z. Danyljuk (golov. red.) ta in. – K., 2005. – S.3–74.
2. Bilas I. G. Represyvno-karal'na sistema v Ukraini 1917–1953: Suspil'no-politychnyj ta istoryko-pravovyj analiz: U 2-h t. – K.: Lybid': Vijs'ko Ukrainy, 1994. – Kn.1. – 422 s.; Kn.2. – 428 s.
3. Bilokin' S. Masovij teror jak zasib derzhavnogo upravlinnja v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhereloznavche doslidzhennja. – K., 1999. – 447 s.
4. GDA SBU. – F.6. – Spr.50708–fp.
5. Dovgan' K. G. Kyi'vs'kyj universytet v umovah posylenja stalins'kogo totalitarnogo rezhymu (1933–1941 rr.). Avtoref. dys. ... kand. istorychnyh nauk. – Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka. – Kyi'v, 2008.
6. Zaruba V. Znyshhennja kyi'vs'koi' shkoly istorykiv M. Grushevs'kogo: Za materialamy arhivu VUAN // Suchasnist'. – 1996. – №5. – S.105–116.

7. Istorychnyj fakul'tet Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule j s'ogodennja / pid red. prof. G. D. Kaz'myrchuka. – K., 2004.

8. Represii' v Ukraini. Bibliografichnyj pokazhchyk / Upor. Je. Babych, V. Patoka. – K.: «Smoloskyp», 2007. – 520 s.

9. Totalitarna derzhava i politychni represii' v Ukrainy u 20–80-i roky: Materialy mizhnarod. nauk. konf., Kyi'v, 15–16 veresnja 1994 r. / NANU: In-t istorii' Ukrainy NANU, In-t derzhavy i prava; Vseukr. ta Kyi'vs'ke t-vo politiv'jazniv i represovanyh; Redkol.: P. P. Panchenko (gol.), Je. V. Pronjuk (spivgol.) ta in. – K.: In-t istorii' Ukrainy NANU, 1998. – 290 s.

10. Shapoval Ju., Prystajko V., Zolotar'ov V. ChK–GPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty. – K.: Abrys, 1997. – 608 s.

11. Shevchenko L. V. Dolja kerivnykiv Kyi'vs'kogo universytetu v 30-i rr. XX st. // Istorija Ukrainy: Malovidomi imena, podii', fakty: Zb. statej / In-t istorii' Ukrainy NAN Ukrainy ta in.; Redkol.: P. T. Tron'ko (vidp. red.) ta in. – K., 2002. – Vyr.20–21. – S.511–527.

12. Jurkova O. Kyi'vs'ka istorychna shkola M. S. Grushevs'kogo: dolja naukovciv // Z arhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB. – 1998. – №1/2. – S.263–280.

Nikolaeva N. B., Ph.D. in Historical Sciences, Research Officer at the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), natalienik8@gmail.com

The Professor of Kyiv State University Shlem German: how he was repressed

The biography of the professor of KSU Shlem Herman, his life and his activity are analyzed in this article. The causes of his arrest and security officers' negative attitude towards representatives of Ukrainian science and education in the 1920s – 1930s. The fate of the former KSU lecturer Sh. Herman was quite typical for those arrested in 1936–1937. The NKVD accused him of involvement in devised so-called «Trotskyist organization», of intentions to carry out terrorist acts against members of the Communist party and the Soviet government, and killed. The objective of this article is to analyze the causes and circumstances of the arrest of Kiev State University's professor Shlem Herman, conducted in 1937, and also to follow the fate of this lecturer. One of the purposes of Ukrainian modern historical science is to return from the oblivion the names of innocent repressed people, regardless of their political views or party affiliation.

Keywords: political repressions, professors, lecturers, arrests, NKVD USSR, Kyiv State University.

* * *

УДК 94(477):7.03«1918/1919» О. Мурашко

Добріян Д. М.,
аспірантка, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), dariadobriian@gmail.com

УЧАСТЬ ОЛЕКСАНДРА МУРАШКА В РЕОРГАНІЗАЦІЇ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ У 1918–1919 РОКАХ ТА ЙОГО ПРОЕКТ СТУПЕНЕВОЇ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО ХУДОЖНЬОГО НАВЧАННЯ

Йде мова про участь Олександра Мурашка в реорганізації мистецької освіти у 1918–1919 роках та його проект ступеневої системи професійного художнього навчання.

Ключові слова: Олександр Мурашко, мистецька освіта, реформа, Українська Академія мистецтва, Київське художнє училище, Інститут пластичних мистецтв.

Метою розвідки є визначення місця О. Мурашка в реорганізації мистецької освіти у 1918–1919 рр. Досягнення окресленої мети передбачає розв'язати такі дослідницькі завдання: проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження; дослідити хід роботи комісії (комісії) із питань реформи мистецької освіти; розглянути проект ступеневої системи професійного художнього навчання, запропонованого О. Мурашком. Актуальність теми зумовлена її

недостатнім розробленням. Аналіз досліджень, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми (публікації А. Шпакова, Л. Членової), свідчить, що у вітчизняній історіографії бракує праць, у яких би висвітлювалася громадська діяльність О. Мурашка у період Української революції, водночас, з історії розвитку вітчизняної мистецької освіти, як вищої, так і середньої, існують роботи, у яких розпочато дослідження історії окремих установ, зокрема, Української Академії мистецтва (О. Кашуба–Вольвач) та Київського художнього училища (О. Сторчай). Ця стаття стала можливою завдяки корпусу джерел (протоколів засідань комісій, проектів статутів та ін.), що перебувають у ДАФ НХМУ та ЦДАВО України і до яких долучено повідомлення у періодичних виданнях, спогади тощо.

22 листопада 1917 р. у Києві відбулося урочисте відкриття Української Академії мистецтва (УАМ), що стало точкою відліку в історії вітчизняного вищого професійного художнього навчання. Її діяльність у перші місяці існування виявилася своєрідним індикатором, що продемонструвала численні недоліки тогочасної мистецької освіти. Головна проблема полягала у слабкій підготовленості студентів, що вступили до вишу. Загалом, перші студенти Академії були випускниками приватних шкіл і студій, а також різних художніх училищ, звісно, чимало серед них було й вільних слухачів.

Восени 1918 р. професор УАМ О. Мурашко писав: «Открытие Академии «наспех» заставило так же принимать учеников в мастерские, а год совместной с ними работы убедил меня в том, что среди них нет таких, которые могли бы быть названы учениками Академии, в том смысле, как я понимаю это высшее культурно–просветительное государственное учреждение» [1, арк. 1–2].

Подібні висновки можуть свідчити лише про одне: рівень студентів Академії мало відрізнявся від рівня учнів приватних шкіл, зокрема, студій самого О. Мурашка, а також художніх училищ, хоча мав бути значно вищим. На думку Мурашка, в УАМ варто було вступати не тільки і не стільки з метою навчання, скільки задля вдосконалення майстерності. За такою логікою потрібно було вирішити труднощі у середній ланці, яка в Києві була представлена художнім училищем.

Про те, що КХУ потребувало змін, було відомо й до відкриття Академії, та, попри це, до 1917 р. його реформу постійно відкладали. Нагадаємо, що училище представляло собою середній художній навчальний заклад з обов'язковою для всіх вихованців програмою загальноосвітніх предметів, що відповідала шістьом класам реальних училищ [2]. Невизначеність типу навчального закладу, що існував і як загальноосвітня установа, і як спеціальна художня школа, була його ахіллесовою п'ятою, адже КХУ приваблювало й тих, хто мріяв стати художником, і тих, кому необхідно було отримати документ, що засвідчував рівень їхньої освіти. Тобто воно не відповідало своєму основному призначенню – давати доцільну мистецьку освіту особам, які того прагнули.

Певні спроби реформувати навчальний заклад здійснювали влітку 1917 р., коли Академія мистецтв у Петрограді, у зв'язку з децентралізацією мистецької освіти в Росії, скликала з'їзд, на якому було вирішено надати автономію, зокрема, і фінансову, художнім школам та училищам, що перебували при Імператорській Академії мистецтв у Петербурзі.

У період організації Академії серед мистецької еліти Києва не було однастайності у тому, як варто будувати вищу українську художню школу: чи робити все «з нуля», чи створювати її на базі КХУ? Але невдовзі після петроградського з'їзду, коли виникла Комісія з організації УАМ, стало зрозуміло, що представники училища не гратимуть у цьому процесі першу скрипку. Як пише О. Кашуба–Вольвач, авторка монографії про історію заснування УАМ: «Рада КХУ зосередилася на виробленні проекту художнього училища зі статусом «вищої мистецької школи», де питання про створення Академії як головної складової реформування КХУ вже не розглядалося» [3, с. 47]. Проте, так і не дійшовши згоди, викладачі училища розпочали новий навчальний рік у старому форматі [3, с. 47].

Навесні 1918 р. у Відділі пластичних мистецтв (ВПМ) при Міністерстві народної освіти Української Народної Республіки (УНР) виникла ідея реформувати КХУ. Тоді ж була створена спеціальна «Комісія по реорганізації Київської художньої школи і поширенню статуту Академії», про що свідчить офіційний лист від 21 березня ректора УАМ Ф. Кричевського голові ВПМ Г. Павлуцькому з інформацією, що: «14 (1) березня 1918 р. Рада Академії обрала М. Бурачека, Ф. Кричевського та О. Мурашка своїми представниками до складу означеної комісії» [4, арк. 39].

На жаль, фрагментарна збереженість документів сьогодні заважає не лише відтворити всю картину тогочасних подій, а навіть встановити точну дату створення комісії, вже не кажучи про подробиці її роботи. Чи не єдиним джерелом є поодинокі короткі замітки у київській періодиці.

Наприклад, 2 квітня газета «Відродження» повідомляла, що Академія ясно визначила свій майбутній шлях: «Майже цілком вирішено з'єднати художню школу [Київське художнє училище – Д. Д.] з Академією, що дасть більш підготовлений кадр учнів. До побільшення складу і поширення діяльності Академії вжиті засоби» [5, с. 4]. Виходить, у березні–квітні вже існувала ідея об'єднати УАМ та КХУ. Через тиждень на сторінках тієї ж газети було написано, що на засіданні Ради КХУ, яке мало відбутися 11 квітня 1918 р., остаточно вирішуватимуть питання, чи об'єднують училище з Академією, чи ні [6, с. 4].

29 квітня у Києві відбувся державний переворот, у результаті якого УЦР було розпущено, а замість УНР проголошено гетьманат «Українська держава», очолюваний Павлом Скоропадським. З новою владою керівництву Академії потрібно було вирішити чимало питань, бо за УЦР долі КХУ та УАМ так не прояснилися. Свідченням того, що проблема реформування художньої освіти залишалася не менш актуальною, як і раніше, є лист ректора УАМ від 9 травня, де було вказано, що, окрім уже попередньо обраних трьох делегатів, до Комісії направляють ще двоє професорів – В. Кричевського і Г. Нарбути [7, арк. 4]. Ця інформація наводить на думку, що до обговорення реформи Академія намагалася долучити широке коло своїх представників.

Улітку 1918 р. відбулася помітна подія у культурному житті Української держави – Перший З'їзд діячів українського пластичного мистецтва, що тривав з 9 до 16 червня у Києві. Напередодні відкриття, 8 червня, було проведено першу нараду тимчасового комітету з

його влаштування. Усі питання мали розглядати під час роботи чотирьох секцій: історичної, з питань розвитку мистецтва, художньої промисловості та художньої освіти. Секції очолили: Д. Антонович, М. Козик, А. Серета та О. Мурашко [8, арк. 10] відповідно.

Роботу освітньої секції навряд чи можна назвати логічним продовженням весняної ініціативи ВПМ, спрямованої на злиття училища та Академії. Прийнята резолюція складалася з п'яти пунктів, проте всі вони носили декларативний характер і радше стосувались естетичного виховання: «Загальноосвітні школи на Україні повинні широко відчинити двері естетичному і художньому вихованню, маючи на увазі, що користь малювання визнана по всіх культурних країнах. Через те необхідно збільшити число (уроків) годин, що призначені для рисування і урівняти їх з іншими дисциплінами по всіх класах. <...> З'їзд Діячів Українського Мистецтва признає необхідним улаштувати по місцям мандрівні лекції по мистецтву і тим самим сприяти популяризації мистецтва» [8, арк. 14–16]. Жоден пункт не зачіпав школи, де мистецтво було б спеціалізацією і, тим паче, не стосувався КХУ. Після з'їзду була обрана Рада, яка мала втілювати всі прийняті постанови, але О. Мурашко до неї не ввійшов [8, арк. 25].

21 червня при Міністерстві народної освіти та мистецтва було засновано Головне Управління в справах мистецтва та національної культури Української Держави (ГУМНК). Воно перебало на себе чимало функцій міністерства, зокрема, й проведення реформи в галузі мистецької освіти. Начальником нового відомства став Петро Якович Дорошенко – історик, громадський діяч та давній приятель гетьмана [9, с. 123–124, 223–225].

Улітку 1918 р. сталася ще одна знакова подія: УАМ набула державного статусу і 15 вересня розпочала перший навчальний рік, як того й вимагав статут [4, арк. 29зв], як Українська Державна Академія мистецтва [10, с. 1]. Надання статусу державної установи, до певної міри, поліпшило становище Академії та посилило позицію у справі реформи.

У особовому фонді О. Мурашка в ДАФ НХМУ зберігається чимало цікавих та, водночас, вкрай важливих документів, пов'язаних із процесом реорганізації мистецької освіти. В одному з них – рукописній «Докладной записке к проекту изменения устава Украинской Академии Художеств» [1, арк. 1] – дуже стисло і точно викладено суть проблеми і, найголовніше, – рішення, якого вимагала УАМ. Документ не містить дати, однак його зміст переконує, що він був створений за часів П. Скоропадського. На це вказують нововведені гетьманом назви: «Українська держава», «Міністерство освіти і мистецтва», а також державний статус УАМ. Щоправда, почерк, яким написана записка, належить М. Прахову. На сторінках своєї книги–спогадів Микола Адріанович згадував, що в паперах покійного Олександра Олександровича збереглися документи, зокрема, «рукопись составленной мною для него [Мурашка–Д. Д.] «Докладной записки» на восьми страницах» [11, арк. с. 285]. Враховуючи історію особистого архіву О. Мурашка, ми переконані, що М. Прахов згадував саме той рукопис, який нині зберігається в архіві НХМУ, а на момент написання спогадів, себто у середині 1950 рр., перебував у Миколи Адріановича. До того ж у переліку документів Мурашка, підготовлених для передачі в музей, М. Прахов

прямо вказує: «Докладная записка к этому проекту составлена для А. А. Мурашко Н. А. Праховым. Рукопись. 8 стр.» [12].

Попри те, що документ написано рукою Прахова, Микола Адріанович лише сформулював думки О. Мурашка. По–перше, вони викладені від особи професора УАМ, а сам Прахов в Академії не працював, по–друге, у ній згадані такі тонкощі внутрішніх проблем навчального закладу, про які Прахов міг знати лише від колег, зокрема, О. Мурашка.

Ще один цікавий документ, також пов'язаний з необхідністю реформування УАМ, зберігається у фонді О. Мурашка в ДАФ НХМУ під номером 95. Він не містить ані заголовка, ані дати, і взагалі більше схожий на чернетку доповіді чи листа. Написаний рукою Мурашка, судячи зі змісту, восени 1918 р. У документі мова йде виключно про внутрішні проблеми УАМ: відсутність статуту, який би відповідав реаліям, недобросовісне виконання обов'язків іншими професорами, зокрема А. Маневичем, М. Бурачком, та навіть ректором Ф. Кричевським, необхідність створення в Академії бібліотеки та галереї [13].

Восени 1918 р. про об'єднання УАМ та КХУ вже мова не йшла: сама політична ситуація за часів Скоропадського підштовхувала до розширення меж реформи.

Серйозний крок у цьому напрямку був зроблений 9 листопада 1918 року під час засідання комісії, яку згадують у документах під різними назвами. Їх, щонайменше, чотири: Комісія по реорганізації Київської художньої школи, Комісія по розгляду статуту КХШ, Комісія по переробленню статуту КХШ і, нарешті, Комісія по реорганізації середньої художньої освіти. Тому надалі ми використовуватимемо уніфіковане слово «комісія».

Серед присутніх були: товариш міністра освіти Петро Холодний, Григорій Павлуцький, Михайло Козик, Фотій Красицький, Василь Коробцов, Іван Макушенко, Сергій Гіляров [14, арк. 5]. Академію представляли Ф. Кричевський та О. Мурашко, хоча навесні, окрім них, обрали ще М. Бурачка, Г. Нарбута та В. Кричевського. Нагадаємо, що тодішня група працювала під назвою «Комісія по реорганізації КХШ та поширенню статуту Академії», але, через брак документів, ми не можемо з'ясувати: зміни торкнулися тільки назви комісії, чи восени її було сформовано наново.

У листопаді 1918 р. підставою для засідання стало тяжке фінансове становище КХУ, про що його директор повідомив Г. Павлуцького, а той, своєю чергою, – очільника ГУМНК П. Дорошенка. З огляду на те, що від літа 1917 р. КХУ отримало автономію, яка стосувалася і фінансів, училище переживало не найкращі свої часи і вимагало допомоги від Української Держави. На той момент ГУМНК лише розглядало можливість націоналізації закладу, і, перш ніж це станеться, комісія мала вирішити питання його реформування.

О. Мурашко був активним учасником зборів: багато говорив про «велику потребу малювання, котру мають діти у середніх класах» [14, арк. 5зв], і про те, що сучасне становище гімназійного навчання заважає, як слід, задовольнити цю потребу. «Було б добре, як би можна було утворити окремий тип гімназії – художню гімназію, де з 4–го–5–го класу йшло би серйозне навчання

містечку. Скінчивши цю гімназію могли би йти в спеціальну художню школу де навчання починалось би приблизно з головного класу. Учні в цій школі обирають собі спеціальну галузь мистецтва, але на першому курсі спеціалізації бути не должно і уся низка художніх знань [знань –Д. Д.] тут повинна даватися зараз. І художня гімназія, і художня школа, і Академія повинно бути якось об'єднано так щоби вся художня освіта мала би загальний кольор» [14, арк. 5зв].

До певної міри, О. Мурашко повторив тези, прийняті на червневому з'їзді, але, на додачу, 9 листопада він чітко окреслив власну схему мистецької освіти, яка передбачала утворення художньої гімназії та спеціальної художньої школи. Імовірно, він уже тоді розробляв (чи розробив) статuti майбутніх інституцій, що мали підтримувати тісний взаємозв'язок між собою [14, арк. 5зв] і, перш за все, з Академією.

Підбиваючи підсумки зборів, Комісія одноголосно висловила за доцільність існування двох типів шкіл. Перший мав на меті підготовку професійних художників, другий – загальне естетичне виховання. Було постановлено виробити статут для першого типу, для реформування КХУ, а також – спільно з Міністерством освіти – розробити статут другого типу [14, арк. 6].

Що ж до поглядів О. Мурашка, то він мав серйозну упередженість щодо КХУ, а тому не вірив, що об'єднання двох інституцій, про яке йшла мова навесні 1918 р. за часів УЦР, зможе ліквідувати нестачу кваліфікованих вступників до Академії. Восени 1918 р. художник намагався знайти рішення, яке б, першою чергою, задовольняло потреби УАМ: пропонував створити ступеневу систему мистецької освіти, яка б включала художню гімназію, художню школу та Академію як найвищий її щабель. Зокрема, в уже згадуваній записці було сказано: «Украинская Академия Художеств должна быть радикально реформирована и центром тяжести этой реформы должна быть та школа, которая посылает в Академию учеников, а в общеобразовательные школы выпускает учителей, проповедников искусства в народе» [1, арк. 3, 4зв]. О. Мурашко не вірив, що реорганізація КХУ дозволить виконати це завдання.

Про те, скільки сил і часу віддавав митець цій справі, – навіть на шкоду власній творчості – дізнаємося з процитованого Є. Кузьміним листа Мурашка до двоюрідної сестри по материнській лінії Л. Н. Новоселецької (у дівоцтві Крачковської) від 17 вересня 1918 р.: «Что касается моей персоны, то сказать могу мало утешительного. Занят страшно, но только не той работой, которой мне надлежало бы. Почти два года ничего не работаю: всего меня втянули в строительство художественной жизни на Украине и вопрос стоит так остро и сложно, что уйти от этой работы пока не предвидится возможности, но твердо надеюсь, что отдавши долг гражданскому строительству – меня с миром отпустят для моей тихой работы» [15, арк. 58].

У музеї «Духовні скарби України» зберігається паперова папка, на якій рукою вдови Мурашка написано: «Проекты уставов художественных школ, гимназий и проект изменения устава Киевской Академии. Над этими уставами А. А. [Мурашко] работал осенью 1918 года совместно с Н. А. Праховым. Устав «Товарищества киевских художников»» [12]. Саме у цій папці до 1961 р. містилися рукописні оригінали, машинописні

копії статутів та інших документів, пов'язаних із реорганізацією мистецької освіти. Нині всі вони зберігаються у фонді О. Мурашка у ДАФ НХМУ.

14 грудня 1918 р. відбулося зречення гетьмана П. Скоропадського. До влади прийшла Директорія на чолі з В. Винниченком, і процес реформування мистецької освіти продовжився за нових умов.

Удруге реформатори зібралися лише 28 грудня. Склад учасників майже не зазнав змін, однак, із невідомих причин, на засіданні не було О. Мурашка та П. Холодного, а замість Ф. Красицького був відряджений В. Менк. З «академіків» приїхав лише Ф. Кричевський, якому було вказано на необхідність виділити представника УАМ, що працював би у створеній тоді ж підкомісії для вироблення проекту статуту спеціально-художніх шкіл. На зборах знову пролунала думка про «тісний зв'язок усієї системи художньо-навчальних закладів, що мав лягти в основу роботи підкомісії» [16, арк. 15]. Тобто повторювався принцип, про який у листопаді говорив О. Мурашко.

У період між 28 грудня 1918 р. та 18 січня 1919 р. межі реформи істотно розширилися. Дещо змінився і склад учасників засідань, до яких тепер ввійшли очільник ГУМНК П. Дорошенко та представник Архітектурного Інституту (АІ) Сергій Германович.

На засіданні 18 січня обговорювали удержавлення не лише КХУ, про яке йшлося восени 1918 р., але й приватного АІ, що відкрився у Києві 1918 р. Окрім націоналізації закладів, їх планувалося об'єднати в Інститут Пластичних Мистецтв (ІПМ), де були передбачені чотири відділи: живописно-скульптурний, художньо-архітектурний, художньо-педагогічний та художньо-промисловий. У перспективі, училище та інститут мали скласти ядро майбутньої структури.

Беручи до уваги протокол зборів, можемо констатувати, що питання про злиття двох установ розглядали вже не вперше. Так, у документі згадується проект, над яким працювали представники ВІПМ, КХУ та АІ, і навіть статут, навчальні плани і кошторис майбутнього інституту, що їх зачитував директор КХУ М. Козик [16, арк. 2]. До речі, про участь Академії у створенні цих документів жодним чином не згадували. Не було і її делегатів на нараді 18 січня, як з'ясувалося, через те, що Ф. Кричевського та О. Мурашка занадто пізно на неї покликали – принаймні, саме ця причина була вказана в офіційному документі Академії від 20 січня 1919 р. Там же зазначали, що ректор закладу попередньо повідомляв ВІПМ, що до комісії по реорганізації КХУ наново призначені професори: Ф. Кричевський, О. Мурашко, М. Бурачек чи М. Жук [17, арк. 45]. Щоправда, одне спізнале запрошення на засідання не пояснює, чому професори УАМ не були залучені до створення нормативних актів раніше.

У січні 1919 р. процес був суттєво активізований: удвоє двох тижнів (з 18 січня до 1 лютого) пройшло детальне обговорення пунктів статуту, тому засідання комісії відбувалися мало не щодня.

На нараду 23 січня, окрім вже згадуваних учасників, прибули і делегати від Академії: О. Мурашко, Г. Нарбут та Ф. Кричевський. Головним чином, аби з'ясувати, яке становище займе ІПМ відносно Академії Мистецтва, і чи буде новостворений заклад середньою або вищою школою [16, арк. 3]. О. Мурашко наполягав на тому, що «завдання середньої школи повинно бути зв'язано

з завданнями Академії і остаточне оброблення таланту художника повинно бути в Академії» [16, арк. 3зв]. Наступного дня він ще раз наголосив, що середня школа має бути підготовчою для Академії, а тому краще заснувати цю школу при Академії заради більш тісного зв'язку [16, арк. 5]. Така позиція О. Мурашка як представника УАМ була доволі переконливою й аргументованою, особливо з огляду на його власний проєкт побудови мистецької освіти. 24 січня вкотре зачитували допрацьований статут ППМ та статут середньої школи, яку планували відкрити при Академії. У протоколі зазначено, що статут склали представники Академії [16, арк. 5зв]. Вочевидь, мова йде саме про ту школу, що її задумував О. Мурашко. У такий спосіб, принаймні, станом на 24 січня, ідея створення ППМ аж ніяк не відкидала проєкту, запропонованого Мурашком, і, оскільки одна інституція не виключала іншої, організаційні процеси йшли паралельно.

У понеділок, 27 січня, О. Мурашко «знайомив збори з проєктом статуту вищої художньої школи, який було вироблено при Академії» [16, арк. 6]. Він знову наголошував на необхідності визначити характер школи і вказував на потребу в середній ланці мистецької освіти. Аби переконати присутніх у її важливості, митець навіть заявив, що готовий піти на те, щоб ППМ був вищою школою, а Академія, в такому разі, – середньою, оскільки в цьому є величезна потреба. Ми припускаємо, що на засіданнях 24 та 27 січня були представлені статuti художньої гімназії та художньої школи, над якими О. Мурашко працював особисто ще восени.

У ДАФ НХМУ зберігся документ, що привернув нашу увагу з декількох причин. Йдеться про ксерокопію офіційного запрошення професора А. Маневича на внутрішнє засідання УАМ, що мало відбутися 27 січня. Здивувало те, що на ньому стоїть підпис О. Мурашка як виконувача обов'язків секретаря Ради Академії, хоча, насправді, цю посаду займав М. Бурачек. Другий підпис – ректора й голови Ради Академії – належить Ф. Кричевському, хоча, насправді, 2 січня 1919 р. відбулися перевибори, і ректором став Г. Нарбут [18, с. 50], якого, напевно, ще не встигли офіційно затвердити на новій посаді (25 січня 1919 р. також продовжили на два роки контракт з О. Мурашком) [19]. Цікаво й те, що серед питань, які виносилися на порядок денний, першим стояло «відкриття архітектурного відділу» при Академії [20, арк. 1]. З одного боку, згідно зі статутом, затвердженим ще УЦР, навчальний заклад мав поєднувати декілька спеціальностей, зокрема і будівництво [4, арк. 29], з іншого, – паралельно обговорювали відкриття ППМ, де передбачали існування архітектурного факультету.

Ще восени О. Мурашко визначив архітектуру як «краєугольний камінь всіх родов художественних дисциплін» [1, арк. 4зв], а Г. Павлуцький писав, що вона є найнеобхіднішим і найдемократичнішим із мистецтв, оскільки людям завжди потрібні будинки, церкви, школи, залізничні станції тощо, і в них відчувають потребу і багаті, і бідні [17, арк. 54зв, 59].

Заходи, вжиті для організації архітектурного відділу в Академії, не йшли в розріз із діями комісії, адже 30 січня її учасники з'ясовували різницю між архітектурним відділом ППМ та аналогічною структурою при УАМ [16, арк. 7зв].

31 січня на збори вперше прийшов Дмитро Михайлович Дяченко, голова Українського товариства архітекторів (УТА) і ректор АІ. Він заявив, що взагалі не висловлював побажання щодо приєднання Інституту до будь-якої іншої установи, і нагадав, що очолюваний ним заклад було засновано як приватний. Тому Дяченко був категорично проти роботи комісії в зазначеному напрямку.

Такий рішучий протест спричинив певне сум'яття серед учасників зборів, адже всі попередні обговорення проходили за участю представника від архітекторів С. Германовича і не викликали принципових заперечень із його боку. Д. Дяченко пояснив: «Пан Германович є представником від правління АІ, а не від УТА» [16, арк. 10зв]. Подібна аргументація прозвучала доволі дивно, тому Дяченку запропонували зробити офіційну заяву на папері.

Тоді ж голова відділу художньої промисловості А. Серета зробив заяву, суть якої полягала в тому, що художньо-промисловий факультет не може бути відкритий у поточному 1919 р. з технічних причин, але в статуті треба зазначити про його організацію в майбутньому [16, арк. 10зв].

Зберігся протокол засідання комісії, датований 1 лютого 1918 р., але, судячи зі змісту, у ньому допущена друкарська помилка, і замість «1918» мусить стояти «1919». У документі вказано, що на порядку денному стоїть одне питання: ухвалення «статуту Інституту Пластичних Мистецтв у остаточній редакції» [4, арк. 38].

У законопроєкті під назвою «Про перетворення Київської художньої школи та Київського архітектурного інституту українського товариства архітекторів [архітекторів –Д. Д.] у Інститут пластичних мистецтв» йшла мова, що з 1 січня 1919 р. АІ та КХУ (де, до речі, також готували архітекторів) з усім своїм майном і коштами переходять у розпорядження держави і проходять реорганізацію у два відділи у складі ППМ: живописно-скульптурний та художньо-архітектурний. На додачу, передбачали ще відкриття художньо-педагогічного та художньо-промислового відділів. Увесь викладацький склад мав переходити у штат Інституту після затвердження ГУМНК. Що ж до учнів, то їх було зараховано до нового закладу у випадку подолання цензу [16, арк. 1, 16]. Отже, КХУ та АІ мали скласти ядро ППМ [16, арк. 39].

Це був не єдиний варіант законопроєкту, існував ще один, на жаль, також не датований. У ньому написано про київську школу-майстерню друкарського діла, майстерню жіночих виробів і столярну майстерню, які треба було реформувати в художньо-промисловий відділ та передати у державну власність [16, арк. 70].

В архіві збережені, щонайменше, дві доповідні записки, складені й підписані Г. Павлуцьким, де чітко окреслені причини створення та хід роботи комісії, завдання ППМ, а, головне, – межі діяльності нового закладу та УАМ, вирішуючи, у такий спосіб, гостре питання взаємин двох інституцій, що так серйозно хвилювало представників Академії. «Завдання Академії Мистецтва і Інституту зовсім різні. Архітектурний відділ Інституту дає повну освіту з початку до кінця, як з боку техніки, так і з боку науки і художнього виховання. В Академії тільки вище художнє завершення. Малярський і скульптурний відділи також бере елемент непідготовлений, сирий матеріал і також з початку

дає закінчену художню освіту зо всіма спеціальними науковими предметами, як історія мистецтв, анатомія, перспектива, фактура і технологія малярських матеріалів. В Академії має місце тільки обробка вже закінченого художника у відповідному напрямку» [16, арк. 51]. Учням, що закінчили живописно-скульптурний відділ ППМ, надавали право викладати малювання та скульптуру у початкових та вищих початкових школах [16, арк. 49зв]. У статуті чітко було прописано, що випускники ППМ зможуть удосконалити і завершити свій художній розвиток в майстернях УАМ [16, арк. 51].

У іншій записці, надісланій Г. Павлуцьким до комісаріату ГУМНК у лютому 1919 р., були пояснені причини надто затяжної реорганізації: «Через перемену уряду на Україні здійснення Інституту Пластичних Мистецтв тимчасово затрималось, але тепер ця справа знов передана до вищого уряду і сподіваємся скоро буде там проведена» [16, арк. 11зв]. Беручи до уваги той факт, що одну з записок було подано у лютому, не зовсім зрозуміло, про зміну якого уряду йде мова, адже активізація реорганізаційного процесу пройшла за П. Скоропадського, а найбільших результатів на цій ниві вдалося досягнути за Директорії, яку змінив більшовицький уряд. Тож Г. Палуцький міг сподіватися на затвердження всіх нормативних документів як Директорією, так і більшовиками.

На третьому засіданні Ради мистецтв при Комісаріаті ГУМНК, що пройшло 21 лютого 1919 р., розглядали законопроект про ППМ. Тоді ж М. Біляшівський запропонував передати його на розгляд окремої комісії, до якої входили М. Прахов, Г. Нарбут, М. Біляшівський, Г. Павлуцький, Д. Дяченко та В. Коробцов. Двоє останніх мали лише право дорадчого голосу як представники Київського архітектурного інституту та, водночас, Товариства Архітекторів [21, арк. 92].

Не минуло і тижня, як Червона армія вкотре взяла Київ. Прийшовши до влади, більшовики розгорнули серйозну кампанію з реорганізації всіх установ, зокрема, й УАМ.

Постановою колегії Народного комісаріату освіти (НКО) від 31 березня Комісаріат ГУМНК був ліквідований унаслідок злиття з Всеукраїнським Відділом Мистецтв НКО [22, арк. 35], що до середини березня діяв у Харкові. Ця подія поклала кінець всім попереднім ініціативам, зокрема, й особистим проектам О. Мурашка. 27 липня 1919 р. Наркомпрос УСРР затвердив новий, «радянський» статут Академії [16, арк. 61]. Чи був залучений до цієї роботи О. Мурашко, поки що встановити не вдалося.

Що ж до КХУ, то у 1920 р. його ліквідували, перетворивши на вільні майстерні. Забігаючи наперед, відмітимо, що 1922 р. Українську Академію мистецтв було перетворено на Інститут Пластичного Мистецтва, щоправда, сталося це вже після трагічної загибелі О. Мурашка. Ми не знаємо, чи був узятий за основу статут, створений ще у 1919 р., проте схиляємося до думки, що ні, адже цілі мистецької освіти докорінно змінилися. Ще через два роки ППМ, врешті-решт, об'єднався із Архітектурним інститутом, і, в такий спосіб, виник Київський художній інститут.

Отже, за часів Центральної Ради, навесні 1918 року, у Відділі пластичних мистецтв при Міністерстві народної освіти виникла ідея об'єднати УАМ і КХУ. У такий спосіб намагалися вирішити одразу два нагальних питання:

реформувати училище, потреба у чому назріла вже давно, та ліквідувати нестачу професійно підготовлених вступників до Академії. Невдовзі було створено відповідну Комісію, до складу якої ввійшов і О. Мурашко.

Зі зміною політичної ситуації про злиття двох закладів уже не йшла мова: гетьманський уряд П. Скоропадського розгорнув масштабну реформу з удержавлення КХУ, серйозний крок у якій було зроблено 9 листопада 1918 року.

Намагаючись самостійно знайти рішення, здатне задовольнити потреби УАМ, Мурашко запропонував введення ступеневої системи мистецької освіти, що передбачала поетапне навчання у художній гімназії початкового рівня, середній художній школі та Академії як її найвищому шаблі.

У період Директорії межі реформи істотно розширилися, проте вектор діяльності Комісії був дещо змінений. У січні 1919 року визнано за доцільне зосередити мистецьку освіту різних напрямків довкола одного центру – ППМ – шляхом об'єднання КХУ з приватним Архітектурним інститутом, що був відкритий у Києві 1918 року. У новому закладі мали працювати чотири відділи: живописно-скульптурний, художньо-архітектурний, художньо-педагогічний та художньо-промисловий.

Спочатку ідея створення ППМ не перешкоджала втіленню плану О. Мурашка, оскільки Інститут, який мав давати художникам середню, а архітекторам – вищу освіту, не повинен був замінити собою УАМ. Тому організаційні процеси деякий час ішли паралельно. Проте чергові зміни у політичному житті України у березні 1919 року, а потім і остаточне встановлення більшовицької влади поклали край усім попереднім ініціативам, зокрема, проекту О. Мурашка. У червні 1919 року художник трагічно загинув, перший Статут УАМ було скасовано, а саму Академію реорганізовано у 1922 році в Інститут Пластичного Мистецтва, перейменованій через два роки в Художній інститут.

Список використаних джерел

1. Документально-архівний фонд Національного художнього музею України (далі – ДАФ НХМУ). – Ф.12 (Фонд Олександра Мурашка). – Од.зб. 96. – 4 арк.
2. Устав Киевского Художественного училища. – К.: Тип. И. И. Врублевского и Т. В. Озерова, 1908. – 14 с.
3. Кашуба-Вольвач О. Українська академія мистецтва. Кн.1. Історія заснування (березень-грудень 1917). Хронологія подій. Документи / О. Кашуба-Вольвач. – К., 2014. – 223 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2581 (Міністерство Народної освіти Української Народної Республіки). – Оп.1. – Спр.191. – 58 арк.
5. [Б. п.]. До перебудови Академії Мистецтв // Відродження. – 1918. – №5. – 2 квітня (20 березоля).
6. [Б. п.]. Мистецтво // Відродження. – 1918. – №12. – 10 квітня (28 березоля).
7. ЦДАВО України. – Ф.2201 (Міністерство освіти Української Держави, м. Київ). – Оп.1. – Спр.1224. – 18 арк.
8. Там само. – Спр.1220. – 39 арк.
9. Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / упорядник Ігор Гирич. – 2-ге вид. – К.: Наш формат, 2016. – 480 с.
10. [Оголошення] // Киевская мысль. – 1918. – №156. – 7 сентября.
11. Прахов Н. Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках / Н. Прахов; под общ. ред. В. Лобанова. – К.: Державне вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УСРР, 1958. – 307 с.
12. Архівна колекція музею «Духовні скарби України».
13. ДАФ НХМУ. – Ф.12. – Од.зб. 95. – 2 арк.

14. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.1225. – 10 арк.
 15. ДАФ НХМУ. – Ф.3 (Фонд Євгена Кузьміна). – Од.зб. 24. – 59 арк.
 16. ЦДАВО України. – Ф.3689 (Головне управління мистецтв та національної культури Української Народної Республіки). – Оп.1. – Спр.1. – 71 арк.
 17. Там само. – Ф.2457 (Головне управління мистецтва та національної культури Української Держави, м. Київ). – Оп.1. – Спр.8. – 73 арк.
 18. Павловський В. Українська державна Академія мистецтв // Нотатки з мистецтва. – Філадельфія, 1968. – №7. – С.45–56.
 19. Відділ графіки НХМУ.
 20. ДАФ НХМУ. – Ф.28 (Фонд Абрама Маневича). – Од.зб. 69. – 6 арк.
 21. ЦДАВО України. – Ф.166 (Міністерство освіти України). – Оп.1. – Спр.782. – 184 арк.
 22. Там само. – Спр.615. – 53 арк.

References

1. Dokumental'no-arhivnyj fond Nacional'nogo hudozhn'ogo muzeju Ukrai'ny (dali – DAF NHMU). – F.12 (Fond Oleksandra Murashka). – Od.zb. 96. – 4 ark.
 2. Ustav Kievskogo Hudozhestvennogo uchilishha. – K.: Tip. I. I. Vrublevskogo i T. V. Ozerova, 1908. – 14 s.
 3. Kashuba-Vol'vach O. Ukrai'ns'ka akademija mystectva. Kn.1. Istorija zasnuvannja (berezen'-gruden' 1917). Hronologija podij. Dokumenty / O. Kashuba-Vol'vach. – K., 2014. – 223 s.
 4. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny (dali – CDAVO Ukrai'ny). – F.2581 (Ministerstvo Narodnoi' osvity Ukrai'ns'koi' Narodnoi' Respubliky). – Op.1. – Spr.191. – 58 ark.
 5. [B. p.]. Do perebudovy Akademii' Mystectv // Vidrodzhennja. – 1918. – №5. – 2 kvitnja (20 berezolja).
 6. [B. p.]. Mystectvo // Vidrodzhennja. – 1918. – №12. – 10 kvitnja (28 berezolja).
 7. CDAVO Ukrai'ny. – F.2201 (Ministerstvo osvity Ukrai'ns'koi' Derzhavy, m. Kyi'v). – Op.1. – Spr.1224. – 18 ark.
 8. Tam samo. – Spr.1220. – 39 ark.
 9. Skoropads'kyj P. P. Spogady: kinec' 1917 – gruden' 1918 / uporjadnyk Igor Gyrych. – 2-ge vyd. – K.: Nash format, 2016. – 480 s.
 10. [Ogoloshennja] // Kievskaja mysl'. – 1918. – №156. – 7 sentjabrja.
 11. Prahov N. Stranicy proshlogo. Ocherki-vospominanja o hudozhnikah / N. Prahov; pod obshh. red. V. Lobanova. – K.: Derzhavne vyd-vo obrazotvorchogo mystectva i muzychnoi' literatury URSR, 1958. – 307 s.
 12. Arhivna kolekcija muzeju «Duhovni skarby Ukrai'ny».
 13. DAF NHMU. – F.12. – Od.zb. 95. – 2 ark.
 14. CDAVO Ukrai'ny. – F.2201. – Op.1. – Spr.1225. – 10 ark.
 15. DAF NHMU. – F.3 (Fond Jevgena Kuz'mina). – Od.zb. 24. – 59 ark.
 16. CDAVO Ukrai'ny. – F.3689 (Golovne upravlinnja mystectv ta nacional'noi' kul'tury Ukrai'ns'koi' Narodnoi' Respubliky). – Op.1. – Spr.1. – 71 ark.
 17. Tam samo. – F.2457 (Golovne upravlinnja mystectva ta nacional'noi' kul'tury Ukrai'ns'koi' Derzhavy, m. Kyi'v). – Op.1. – Spr.8. – 73 ark.
 18. Pavlovs'kyj V. Ukrai'ns'ka derzhavna Akademija mystectv // Notatky z mystectva. – Filjadel'fija, 1968. – №7. – S.45–56.
 19. Viddil grafiky NHMU.
 20. DAF NHMU. – F.28 (Fond Abrama Manevycha). – Od.zb. 69. – 6 ark.
 21. CDAVO Ukrai'ny. – F.166 (Ministerstvo osvity Ukrai'ny). – Op.1. – Spr.782. – 184 ark.
 22. Tam samo. – Spr.615. – 53 ark.

Dobriian D. M., postgraduate student, Kyiv of national university Tara's Shevchenko (Ukraine, Kyiv), dariadobriian@gmail.com

The participation of Olexander Murashko in the reorganization of artistic education in 1918–1919 and his project of a graduate system of professional artistic education

The article deals with the participation of Olexander Murashko in the reorganization of artistic education in 1918–1919 and his project of a step-by-step system of professional artistic education.

Keywords: Olexander Murashko, art education, reform, Ukrainian Academy of Arts, Kyiv Art Academy, Institute of Plastic Arts.

* * *

УДК 94(477)«1920»

Латиш Ю. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії світового українства, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), j_latysh@ukr.net

ПЕРЕДУМОВИ ТА РОЗГОРТАННЯ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ

Розглянуто передумови й початок політики українізації на початку 1920-х рр., підходи й дискусії в більшовицькій партії щодо її необхідності й темпів, рішення партійних з'їздів та конференцій, основні напрямки українізації: формування місцевих керівних кадрів, поширення навчання рідною мовою, національно-культурне відродження.

Метою дослідження є встановлення причин та аналіз процесу розгортання українізації після встановлення в Україні радянської влади.

У результаті було одержано висновки, що політика українізації забезпечила консолідацію українського народу, трансформувала переважно селянську масу в сучасну політичну націю з широким прошарком національної творчої та науково-технічної інтелігенції, партійної і державної номенклатури. Українізація перетворила українську мову з мови села і художньої літератури на мову науки, індустрії, управління, посприяла розквіту української літератури, театру, кіно, гуманітарних наук. Культурна революція остаточно зламала станіві бар'єри та перегородки, які стримували людські таланти, запустила «соціальні ліфти», познайомила широкі маси трудящих з досягненнями науки і мистецтва.

Ключові слова: українізація, національне питання, більшовизм, культурна революція, рідна мова.

Майже непомітно, без гучних святкувань «на державному рівні», промов політиків, наукових зібрань, минуло 95 років початку українізації. Ставлення до неї сучасних дослідників, на жаль, не відзначається неупередженістю і залежить від політичних симпатій. Багато істориків намагаються зобразити українізацію ширмою, провокацією, тактичним відступом, а в коренізації вбачають лише прагнення більшовиків до зміцнення, «укорінення» своєї влади. Деякі з них вслід за кумедним персонажем п'єси М. Куліша «Мина Мазайло» дядьком Тарасом твердять, що українізація «це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб духу не було». З іншого боку, деякі дослідники відроджують найреакційніші чорносотенські вигадки про насильницький характер українізації, штучність української мови, паплюжать тогочасних історичних діячів. Значний внесок у дослідження українізації зробили українські історики В. Даниленко, Г. Єфіменко, Г. Касьянов, С. Кульчицький, М. Попович, О. Рафальський, В. Солдатенко, С. Цвілюк, Ю. Шаповал, Л. Якубова, їх російські колеги А. Г. Борисьонкін, А. Марчуков, західні науковці А. Інкелес, Т. Мартін, Р. Пайпс, Р. Саллівант, Р. Шпорлюк та ін.

У роки Української революції національне питання, поруч з соціальним, перебувало в центрі уваги всіх політичних партій і течій. Перемога більшовиків стала можливою не в останню чергу й через те, що їм вдалося знайти баланс між цими ключовими проблемами революції в Україні. Щоправда, на початку революції більшовицька партія в Україні була локалізована в містах і переважно російськомовна. Недооцінка національного питання призвела до слабкості позицій серед селянства, адже, за висловом М. Грушевського, «українство і селянство стало ніби синонімами». Частина більшовиків стояла на засадах люксембургіанства, яке вважало національне питання пережитком минулого. В Донецько–Криворізькому регіоні у партії переважали робітники–росіяни, котрі не мали симпатій до українства. Київським партійним комітетом керували Є. Бош та